

УДК 338.48 (477)

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.28.2023.280600>

В. А. ЗІНЧЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет, Україна

e-mail: zinchenko.sputnik@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6987-5532>

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація

Метою дослідження є аналіз та систематизація існуючих досліджень з історії туризму та сформулювати власний погляд на проблематику питання. Це представляє актуальність у зв'язку з розумінням, що розвиток туризму дзеркальним чином відображає історичний та соціально-економічний і культурологічний розвиток суспільства. **Методологічну** основу статті становлять засади методологічного плюралізму. Використано ряд наукових методів і підходів тією мірою, якою вони адекватні завданням дослідження. Автором використовується система як загальнофілософських (діалектика, об'єктивність, історизм), загальнонаукових (метод системного аналізу, структурно-функціональний, ретроспективний-порівняльний), так і спеціальних (формальний, порівняльний, статистичний) методів дослідження. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовані теоретико-методологічні, методичні підходи та розроблені практичні рекомендації щодо збалансованого розвитку туристичної галузі України. На основі вивчення тенденцій розвитку туризму запропоновано науковий підхід до розвитку потенціалу туристичної галузі (за результатами когнітивного моделювання), який включає структурні підрозділи спеціалізованого центру управління та підтримки збалансованого розвитку туристичної галузі. **Результати дослідження.** Показано, що зародження туризму відбулося ще в далекій античності. Становлення туризму як самостійного організованого виду діяльності припало на 1970-х рр., цей альтернативний вид зайнятості стимулювався з метою припинення масової міграції населення із села в місто. Наголошено на тому, що становлення туризму в різних географічних регіонах має певні особливості, його розвиток може відбуватися за такими основними моделями: англо-американською, азіатською, західноєвропейською, східноєвропейською. Акцентовано увагу на тому, що в багатьох країнах діяльність із надання туристичних послуг стимулюється з боку державних органів і спрямована на підтримку неперспективних районів.

Ключові слова: турист, історія, культура, динаміка, розвиток, тенденції.

THE MAIN TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN UKRAINE FROM THE EARLIEST TIMES TO THE END OF THE 80S OF THE 20TH CENTURY

Abstract

The purpose of the study is to analyze and systematize existing research on the history of tourism and to form one's own view on the problematic of the issue. This is relevant in connection with the understanding that the development of tourism mirrors the historical, socio-economic and cultural development of society. **The methodological basis** of the article is the principles of methodological pluralism. A number of scientific methods and approaches have been used to the extent that they are adequate to the tasks of the research. The author uses a system of general philosophical (dialectics, objectivity, historicism), general scientific (method of system analysis, structural-functional, retrospective-comparative), and special (formal, comparative, statistical) research methods. **Scientific novelty.** The article substantiates theoretical-methodological, methodical approaches and developed practical recommendations for the balanced development of the tourism industry in Ukraine. Based on the study of tourism development

trends, a scientific approach to the development of the potential of the tourism industry (based on the results of cognitive modeling) is proposed, which includes structural units of a specialized management center and support for the balanced development of the tourism industry. **Conclusions.** It is shown that the origin of tourism took place in distant antiquity. The formation of tourism as an independent organized activity occurred in the 1970s, this alternative type of employment was stimulated in order to stop the mass migration of the population from the countryside to the city. It is emphasized that the formation of tourism in different geographical regions has certain features, its development can take place according to the following main models: Anglo-American, Asian, Western European, Eastern European. Attention is focused on the fact that in many countries, the activity of providing tourist services is stimulated by state bodies and is aimed at supporting unpromising areas.

Keywords: Tourist, history, culture, dynamics, development, trends.

Вступ. Туризм в Україні пройшов ті ж етапи розвитку, що й туризм в країнах Європи. І йому на перших порах було властиве мандрівництво, яке має давню і цікаву історію. В минулі часи, як і тепер, багато наших ствітчизників здійснювали подорожі до святих місць. Про перші з них ми дізнаємося з коротких повідомлень «Повісті минулих літ», «Києво-Печерського патерика». Одним з перших мандрівників-паломників слід назвати св. Антонія з Чернігівщини – засновника Києво-Печерського монастиря, який ходив на схід в XI ст. Ще один наш відомий співвітчизник, знаменитий мандрівник початку XII ст., ігумен з Чернігівщини – Данило, перебував понад два роки в Палестині. Він цікавий ще й тим, що після своєї подорожі залишив власноручний її опис. У наступні століття паломництво в Україні розвивалося, набувало організованого характеру. Постійний інтерес до нього призвів до створення у 1885 р. в єпархіях відділів, що займалися ознайомленням людей з минулим і сучасним Св. Землі. Активним паломництвом наші співвітчизники вшановували й духовне утвердження національних святих місць. Першим таким святим місцем в Україні була Києво-Печерська лавра, згодом Почаївська, а також безліч інших чудових святинь – монастирів, соборів, церков, які приваблювали сотні тисяч віруючих. Паломництво сприяло створенню цілої системи обслуговування, мало свою інфраструктуру: будинки, пункти харчування й навіть супроводжуючих гідів (Костюкова, 1997, с. 72–73).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток туризму в Україні неодноразово був предметом вивчення науковців. Дослідники аналізували архівні джерела з історії екскурсійної справи України (Грибанова, 2012), вивчали розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів (Костюкова, 1997), соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури (Попович, 1997). Серед ряду досліджень, які торкаються представленої проблеми, слід вказати наукові праці по вивченню природно-рекреаційних ресурсів Тернопільщини (Питуляк, 1999), історії українського мандрівництва (Серкіз, 1994), характеристики структури туристичної галузі у 70–80-х роках XX ст. (Сокол, 1998) і власне історії туризму (Федорченко & Дьорова, 2002). Разом з тим, основні тенденції розвитку туризму в Україні потребують узагальнення.

Мета статті – узагальнити основні тенденції розвитку туризму в Україні з найдавніших часів до кінця 80-х років XX століття та визначити їх вплив на формування духовності та культурологічних потреб населення.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**: дослідити основні тенденції розвитку туризму в Україні з найдавніших часів до кінця 80-х років XX століття, проаналізувати стан наукової розробки проблеми; визначити фактори впливу, які мали місце на формування майбутньої туристичної індустрії України як незалежної держави.

Методи та методологія проведеного дослідження. Дослідження побудовано на засадах методологічного плюралізму, тобто на використанні ряду наукових методів і підходів тією мірою, якою вони адекватні завданням дослідження. Методи дослідження складають загально-теоретичні методи з цією метою автором використовується система як загально філософських (діалектика, об'єктивність, історизм), загальнонаукових (метод системного аналізу, структурно-функціональний, ретроспективний-порівняльний), так і спеціальних (формальний, порівняльний, статистичний) методів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдяки паломництву українська земля в минулому подарувала світу визначних мандрівників. Так, значне місце серед них посідає Василь Григорович-Барський (1701–1747), який половину свого життя провів у мандрах. Він подорожував по Австрії, Угорщині, Словаччині, Італії, Греції, Сирії, Туреччині, Румунії. Ці подорожі знайшли відображення в його описі обсягом 1600 друкованих сторінок з 150 власними малюнками, що витримали сім видань. Слід також назвати і всесвітньо відомого мандрівника-дослідника, етнографа та громадського діяча Миколу Миклухо-Маклая (1846–1888), який присвятив значну частину свого життя антропологічним і етнографічним дослідженням населення Південно-Східної Азії, Австралії й островів Тихого океану. Він був автором близько 160 праць, переважна більшість яких присвячена антропологічній і етнографічній характеристиці папуасів та інших народів вказаного регіону; залишив цей мандрівник також щоденники своїх тривалих подорожей. Результати наукових досліджень М. Миклухо-Маклая мають і сьогодні велике наукове значення (Федорченко & Дьорова, 2002, с. 121.).

Одним з найвизначніших дослідників слов'янської старовини був З. Ходаковський (справжнє ім'я – Алам Чернецький, 1784–1825). Його народознавчі мандрівки пролягали через Волинь, Поділля, Київщину, Галичину, північні губернії Росії. Саме під їх впливом члени «Руської трійці» Яків Головацький, Іван Вагилевич, Маркіян Шашкевич першими на західноукраїнських землях порушили питання про організацію народознавчих мандрівок й самі багато подорожували по території Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. Взагалі, період індивідуального мандрівництва в Україні затягнувся аж до кінця XIX – початку XX ст. Особливо це помітно в західноукраїнських землях, де творча інтелігенція, виступаючи за національно-культурне відродження народу, збереження його традицій, піднесення національної свідомості висунуло гасло – «Познай свій край». Подвижницька діяльність членів «Руської трійці» мала великий вплив на членів товариства «Просвіта», студентську молодь. Завдяки екскурсіям, що влаштовувалися студентами, вченими-дослідниками, відбувалося вивчення природи рідного краю, збирався етнографічний, фольклорний матеріал тощо. Наприклад, говорячи про Івана Франка як видатного письменника, педагога, філософа, зауважимо, що він був неперевершеним організатором багатьох науково-пізнавальних подорожей та екскурсій. У 1883 р. Іван Франко організував «Кружок етнографічний для студіювання життя : світогляду народу», згодом «Кружок для влаштування мандрівок по іншим краю». Підсумком його постійних мандрівок стали численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, теоретичні праці з етнології та етнографії (Луцький, 1996, с. 67.).

Серед західноукраїнських міст наприкінці XIX ст. провідним центром з вивчення українського народознавства засобами мандрівок та екскурсій стає Львів. Зокрема, тут велику роботу розгорнула Етнографічна комісія, яку було створено в 1898 р. при науковому товаристві ім. Т. Шевченка. Активну участь у ній брали Іван Франко, Володимир Гнатюк, Філарет Колесса, Федір Вовк та ін. Зібрані комісією матеріали

були надруковані у 38 томах «Етнографічного збірника» та 20 томах «матеріалів до української етнології».

Серед основних чинників виникнення і розвитку туризму в Україні важливе місце посідає музейництво. Адже музейні колекції є важливою складовою туристичних маршрутів, оскільки вони дають чудову можливість ознайомити широкий загал з історико-культурною спадщиною окремих регіонів, надати кожній з екскурсій краєзнавчої виразності. Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. було закладено багато колекцій, що є окрасою музейних зібрань в наші дні. Музеї вже на той час у своїй культурно-освітній роботі орієнтувались не тільки на місцевих відвідувачів, а й на гостей з інших регіонів, що стимулювало зародження і розвиток туризму (Піскова, 1993, с. 329).

На межі XIX – XX ст. ст. переважали так звані «музеї місцевого краю», «міські» або «обласні», що мали комплексний характер й були близькі за своєю профільною специфікою до сучасних краєзнавчих музеїв.

Також існували музеї історичні, природничі, археологічні, художні, меморіальні, музеї міст та ін. Саме протягом вказаного періоду формується регіональна специфіка музейних зібрань, які найбільш інтенсивно створювалися на Придніпров'ї у великих містах, що були значними історичними, культурними і промисловими центрами України. Так, найбільш значні колекції пам'яток української історії були сконцентровані в музеях Києва (Художньо-промисловий і науковий музей, Церковно-археологічний музей при Духовній академії, музей університету св. Володимира), Чернігова (музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, історико-археологічний музей Чернігівської архівної комісії), Катеринослава (обласний історичний музей ім. О. Поля), Житомира (музей Товариства дослідників Волині). Одним з найстаріших і найбільш значних краєзнавчих осередків був Полтавський музей, заснований у 1891 р. як Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства. Паралельно існувала ціла низка приватних музеїв, зокрема: К. Скаржинсько в С. Круглик на Полтавщині; В. Штейнгеля в с. Городок на Волині; В. Хвойки, О. Гансена, І. Хойновського, Б. та В. Ханенків, родини Терещенків у Києві та ін. Наявність цих скарбниць національних старожитностей, що стали широко відомими завдяки публікаціям у періодиці тих часів, виданням каталогів музейних зібрань і путівників з експозицій, було, безумовно, одним з важливих імпульсів розвитку туризму в Україні (там само, с. 330).

Наприкінці XIX ст. на українських землях, як в східних, так і західних регіонах, починають виникати самодіяльні туристичні об'єднання. Одне з перших таких товариств було засновано в Києві 1885 р. в цей час все більшої популярності серед любителів подорожей набуває Кримський півострів, який приваблював доступністю та мальовничим краєвидом своїх гір. До цього ж, близькість теплого моря та цілющий сухий клімат, сприятливий для людей із захворюваннями органів дихання, зробили Крим найбільшим центром відпочинку в Російській імперії. В середині 1880-х рр. в Ялті за ініціативи невеликої групи місцевої інтелігенції, до складу якої входили лікарі, інженери, педагоги, натуралісти, альпіністи, було організовано «Гурток аматорів природи, гірського спорту і Кримських гір». Членів гуртка цікавили, насамперед, географія Кримських гір, історія краю, його флора та фауна. Для задоволення своїх інтересів і задля активного відпочинку члени гуртка почали організовувати екскурсії. Його першим керівником був В.М. Дмитрієв, місцевий лікар, громадський діяч і соратник А. П. Чехова в справі організації на Південному березі Криму першого загально-доступного санаторію «Яузлар».

Невдовзі, за ініціативи тієї ж ялтинської інтелігенції, було створено Кримський гірський клуб.

Засновники і члени цього клубу заклали міцний фундамент розвитку гірського туризму в Росії й Україні. Адміністративний центр Кримського гірського клубу знаходився в Одесі. У статуті клубу, який було затверджено 25 січня 1890 р., визначалися напрями його діяльності: 1) наукове дослідження Таврійських (Кримських) гір і поширення зібраних відомостей; 2) заохочення до відвідування й дослідження цих гір та полегшення перебування в них натуралістів і художників, які вирушають у гори з науковою або художньою метою; 3) підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва та дрібної гірської промисловості, 4) охорона рідкісних видів гірських рослин і тварин.

У 1894 р. було затверджено новий статут, який розширював сферу діяльності Кримського клубу, визнаючи його як самостійне громадсько-наукове об'єднання, а метою клубу стало також і вивчення Кримського передгір'я, степів і морів. За статутом від 1901 р. цьому товариству було надано право відкривати відділення не тільки в Таврійській губернії, як це було раніше, а й по всій Російській імперії, затверджено символіку клубу. Природний інтерес дослідників до сусіднього Кавказу змусила клуб розширити діапазон своєї діяльності й він згодом став іменуватися Кримсько-Кавказьким гірським клубом. (Костюкова, 1997, с. 110).

Клуб мав декілька відділень, основними з яких були Севастопольське і Ялтинське. Крім них, в різний час функціонували Катеринославське, Гагринське, Бессарабське, Бакинське, Ризьке, Феодосійське. В діяльності клубу можна виділити два основних напрями: наукові дослідження з краєзнавства та розвиток туризму в Криму. Найбільш цікавою в краєзнавчому плані була екскурсійно-туристична діяльність цього товариства. Засновники клубу вважали, що результати наукових досліджень Криму повинні стати надбанням широких кіл громадськості, розглядали туризм як засіб популяризації та поширення знань з географії, історії, етнографії, природничих наук. Особлива роль у розвитку туризму й екскурсій у Криму належала Ялтинському відділенню. Почавши з організації екскурсій для кількох десятків своїх членів, воно вже в 1896 р. організувало 181 екскурсію для 1491 чол., а в 1912 р. число екскурсій досягло 645, а їх учасників – 15229 чол. Усього за час свого існування Ялтинське відділення надало послуг понад 120 тис. чол. (там само, с. 112).

Кримсько-Кавказький гірський клуб першим в Російській імперії став організовувати багатоденні походи у гори зі сходженням на найвищі вершини гір. Чималого значення надавалося розвитку краєзнавчого туризму, насамперед серед учнів, популяризації знань про Крим. Уже третього року існування клубу в його «Записках...», що видавалися з 1891 по 1915 р., були опубліковані «Засади з організації учнівських екскурсій в Крим...», перший параграф яких підкреслював значення екскурсій для молоді:

«Розвиваючи в молоді допитливість розуму і любов до знань, вони разом з тим мають і гігієнічне значення, даючи юнакам можливість провести більш чи менш тривалий час на чистому повітрі в гірських місцевостях, що разом з пересуванням по горах повинно сприяти фізичному розвитку і зміцненню організму». Вже в 1892 р. були проведені перші екскурсії учнів по півострову. Згодом вихованці десятків навчальних закладів з малих і великих міст Росії й України за сприяння клубу подорожували по Криму, знайомилися з його чудовою природою. У підсумку, Кримсько-Кавказький клуб заклав міцний фундамент туристсько-екскурсійної справи на Півдні Україні.

На початку XX ст. екскурсії набули значного поширення у першу чергу в сфері науки й освіти. Тому питання підготовки фахівців екскурсійної справи в Україні привертало увагу передової інтелігенції, насамперед провідних учених і освітян.

У 1915 р. у Києві вперше було організовано курси для підготовки керівників природничих екскурсій для дітей під керівництвом видатного українського зоолога, популяризатора біологічних знань, громадського діяча В. М. Артоболевського. Діяльність київських курсів для підготовки керівників екскурсій стала поштовхом для організації подібних курсів і в інших містах. Зокрема, тим же Кримсько-Кавказьким клубом у 1916 р. в Одесі було організовано та проведено короткотермінові курси для ознайомлення з місцевою природою (Серкіз, 1994, с. 85).

Що стосується західних регіонів України, які перебували в складі Австро-Угорської імперії, а згодом стали частиною Польської держави, то наприкінці XIX – в першій третині XX ст. тут активно йшов процес створення туристичних товариств. У цей період в Східній Галичині особливо інтенсивно відбувалося піднесення туристсько-краєзнавчого руху, що сприяло не тільки збиранню наукових матеріалів, а й фізичному вихованню підростаючого покоління. Значний інтерес до туристичної діяльності виявляли спортивні товариства «Січ» і «Пласт». Усвідомлюючи виняткове значення туристсько-краєзнавчої роботи для виховання учнів, українські школи та гімназії впроваджували її в позакласний навчально-виховний процес, проводили мандрівки й екскурсії по рідному краю та до сусідніх країн.

На початку XX ст. було здійснено спробу організувати в Кракові «Галицьке Туристичне товариство», проте через низку причин воно так і не почало функціонувати. У травні 1910 р. групі любителів мандрівок м. Станіслава вдалося заснувати туристичне товариство «Чорногора». За статутом воно було розраховано на участь українського населення та ставило перед собою такі завдання: пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр; збір матеріалу про ці гори; агітація та пропаганда серед туристів і дослідників природи; співпраця з Науковим товариством ім. Т.Г. Шевченка у Львові, «Угорським карпатським товариством» і польським Татшанським товариством, обмін науковими матеріалами та досвідом роботи; надання методичної та практичної допомоги при проведенні мандрівок (Попович, 1997, с. 87).

З початком Першої світової війни туристичне товариство «Чорногора», як і решта товариств, припинили своє існування. Після її закінчення на теренах Східної Галичини туристично-краєзнавчий рух знову відроджується і з 1920-х рр. набирає організованих форм. Зокрема, товариство «Чорногора», яке відновило свою діяльність в травні 1922 р., влаштовувало збори, звіти, конференції, спільні туристичні мандрівки, теоретичні та практичні заняття з молоддю, утримувало фахову бібліотеку з спеціальною літературою туристично-краєзнавчої тематики, науковими статтями й описами туристичних маршрутів, здійснювало видавничу діяльність у часописі «Туристика і краєзнавство», а з 1937 р. – в журналі «Наша Батьківщина».

Починаючи з 1924 р., у Львові функціонувало туристично-краєзнавче товариство «Плай» з філіями в інших містах. Воно розгорнуло активну видавничу діяльність, скликало загальні збори, конференції, реєструвало історичні пам'ятні місця, розробляло туристичні маршрути по рідному краю.

Товариства «Чорногора» та «Плай» тісно координували роботу з багатьма культурно-просвітницькими структурами, школами, які в своїй діяльності використовували туристичне краєзнавство як найкращий засіб національно-патріотичного виховання підростаючого покоління (Крачило & Білецький, 1997, с. 60–61).

Розвитку туризму на західноукраїнських землях сприяли наявність чудових природних ресурсів, достатньо розвинена для того часу інфраструктура: шляхи сполучення, транспорт, торгівля, сфера зв'язку та послуг, а також зв'язки з туристичними організаціями Польщі й сусідніх країн – Угорщини, Чехословаччини та ін. Наприклад, на Тернопільщині були розвинуті майже всі види літнього туризму, які поєднували в собі функції пізнання й оздоровлення. Завдяки турботам Подільського туристичного краєзнавчого товариства туристи отримували певний комплекс послуг, що свідчило про досить розвинені форми туристичної діяльності в краї.

У цілому туризм в Галичині впродовж свого розвитку в XIX – першій третині XX ст. пройшов кілька етапів від мандрівок і подорожей, які були засобом вивчення краю, його історії, культури, до більш розвинених форм, а саме створення туристичних товариств, зародження перших об'єктів інфраструктури, що стали прообразами сучасних турбаз, створення служби охорони мандрівників під час подорожей та ін. У цей час видавалася в значних розмірах туристична та краєзнавча література. Чітко визначилися такі види туризму, як пізнавальний, спортивний та шкільний. Велику роль у становленні туризму в Галичині відіграли видатні громадсько-політичні діячі, вчені, прогресивна інтелігенція краю, які дбали про піднесення культурно-освітнього рівня та національної свідомості українського народу (там само, с. 63).

Дещо інша картина у 20–30-х рр. XX ст. склалася на території Східної (Наддніпрянської) України, яка після невдалих національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. потрапила до складу СРСР. Тут на подальший розвиток туризму впливали всі ті політичні, економічні та культурні процеси, що відбувалися в країні у цілому. Формування системи туристично-екскурсійних закладів у 20-х рр. здійснювалося на тлі національно-культурного відродження, так званої українізації, що на першій порі стимулювало розвиток туризму. Завдяки високій самовідданості, ентузіазму та, навіть, жертвності українських митців, вчених, краєзнавців у цей час відбувався потужний розвиток української мови, освіти, літератури, театру, краєзнавства. В ході національно-культурного відродження в Радянській Україні великої ваги набула туристсько-екскурсійна справа, бо екскурсії розглядались як важливий інструмент і метод виховної та культурно-пізнавальної роботи серед широких верств населення, особливо підростаючого покоління.

Розвиток екскурсійної справи підтримували як культурно-наукова громадськість, так і більшовицький уряд України, хоч завдання вони ставили перед собою різні. Відомі вчені й краєзнавці – М. Грушевський, В. Щербина, Й. Гермайзе, В. Артоболевський, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Русова та інші, які стояли біля витоків туристсько-екскурсійної справи, намагалися за допомогою широкого застосування екскурсій просвітити народ, відродити історичну пам'ять українського народу, поглибити історичні знання, закласти у свідомість численних екскурсантів необхідність зберігати пам'ятки минулого, національно-культурну спадщину, тобто сприяти духовному розвитку народу (Грибанова, 2012, с. 103–104).

Натомість радянсько-більшовицький уряд і партійні органи прагнули використати туризм і екскурсії як важіль ідеологічного впливу на населення з метою формування комуністичної свідомості, пере-конання людей у перевагах соціалістичного ладу.

Вже в 20-х рр. уряд спрямовував свої зусилля на одержавлення суспільних інститутів і створення розгалуженої мережі централізованого управління та контролю в різних галузях народного господарства. Одержавлення та централізація позначилася і при закладанні організаційно-правових та господарсько-фінансових основ системи туристсько-екскурсійних закладів, які з самого початку формувалися як державні.

Процес створення туристично-екскурсійної системи відбувався поетапно з впровадженням різних форм керівництва та регулювання взаємин з вищими органами управління. Так, з 1919 по 1928 р. функціонував Екскурсійно-Виставочно-Музейний відділ Народного комісаріату освіти УСРР, який об'єднував та координував всю екскурсійну роботу в Україні й розгорнув її широко на державному рівні застосовуючи, в першу чергу, у начальному процесі нової трудової школи та в позашкільній освіті. Відділ спрямував свої зусилля на формування туристсько-екскурсійних закладів в усіх територіально-адміністративних районах республіки, і в залежності від обсягу роботи, місця розташування, вони поділялися на екскурсійні пункти, бази і комуни. Завершували цю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна.

Таким чином, система туристично-екскурсійних закладів базувалася на основі міцного внутрішнього зв'язку та вертикальної схеми керівництва.

Екскурсійно-Виставочно-Музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав основні підвалини державної системи туристсько-екскурсійних закладів і створив всі передумови для їх подальшого розвитку. Кінець 20-х рр. характеризувався різким зростанням туристсько-екскурсійного руху, який мав не тільки організовані, а й стихійні форми.

Діючі екскурсійні заклади вже не могли задовольнити потреби всіх бажаючих взяти участь у туристичних подорожах, маршрути яких пролягали не тільки по Україні, а й по інших республіках, до того ж значно збільшився прийом туристів на екскурсійних базах. Для подальшого розвитку туристсько-екскурсійної справи потрібно було сконцентрувати її в новій структурі, яка б займалася тільки розвитком екскурсійної справи. Тому в 1928 р. з ініціативи Наркомату освіти УСРР було створено нову структуру – Українське мішане Пайове Екскурсійне Товариство (УМПЕТ) або Екскурсійне товариство. Нова організація почала швидко розгортати діяльність, використовуючи весь господарський і методичний потенціал, що був накопичений її попередником. Основний напрям роботи Екскурсійного товариства полягав у подальшій розбудові мережі екскурсійних закладів та максимальному охопленні обслуговуванням туристів на екскурсійних базах в усіх регіонах республіки (Козицький, 1997, с. 59).

Для утримання екскурсійної мережі потрібно було вирішувати багато господарських і фінансових проблем, тому Українське Екскурсійне товариство у 1929 р. виступило з пропозицією утворити Всесоюзну Екскурсійну раду – членами якої були б всі екскурсійні організації Союзу РСР. Президія такої Ради повинна була здійснювати загальне керівництво всіма союзними екскурсійними організаціями, координувати їх діяльність. Проте, в цей же період у РСФСР розгорнулася підготовка до створення нового товариства, що отримало назву «Товариство пролетарського туризму». Його кінцева мета полягала не в об'єднанні на рівних правах, а в повному входженні до нього всіх республіканських керівних структур, злитті з подальшим припиненням їх самостійної діяльності. 8 березня 1930 р. було створено Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму і екскурсій (ТПТЕ), яке отримує монополічне право на керування туристсько-екскурсійною справою в союзному масштабі. Нову туристську організацію очолив відомий партійно-державний діяч – М. В. Криленко. Така кардинальна реорганізація системи туристсько-екскурсійних закладів відбивала політику централізації управління, яка активізувалася в усіх сферах діяльності в СРСР, що все більше перетворювався на унітарну державу.

Крім того, посилювалася ідеологічна роль новоствореного Товариства, наголошувалося на класовому принципі організації туристської роботи, створенні

саме пролетарського туризму. Таким чином, в Українській РСР УМПЕТ реорганізовується й екскурсійною справою в республіці починає керувати Товариство пролетарського туризму і екскурсій та його відділення – Укртуре, яке взяло під свій контроль організацію всіх видів і форм туризму й екскурсій. Втім, стан туристсько-екскурсійної роботи в Радянському Союзі під керівництвом цієї організації не задовольняв партійно-державний апарат країни. Розглянувши стан справ з розвитку останньої, Президія ЦВК СРСР постановою від 17 квітня 1936 р. ліквідувала Товариство пролетарського туризму і екскурсій. Все майно Товариства передавалося ВЦРПС, при якій створювалося Туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ). За аналогією в УРСР Укрпрофрада створила Українське республіканське туристсько-екскурсійне управління (УРТЕУ).

З цього часу туризм в Українській РСР став складовою частиною туризму в СРСР, втратив своє обличчя, підпорядкувався всім центральним організаціям і урядовим постановам. Централізована система туристсько-екскурсійних закладів почала працювати на задоволення ідеологічних вимог партійного керівництва. Разом з тим, саме в 20-х рр. відбулося становлення і зміцнення системи туристсько-екскурсійних закладів та їх керівних органів. Основні структурні ланки цієї системи – екскурсійні бюро, туристські бази, станції, пункти прокату тощо, діють на сучасному етапі (там само, с. 60).

Після завершення Другої світової війни та відбудови народного господарства туристський рух в Українській РСР почав знову набирати сили. Проте, темпи його зростання в 50-х рр. були ще низькими. Пік масового туристсько-екскурсійного руху в республіці припав на 60–80-ті рр. ХХ ст., що обумовлювалося комплексом політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх, природничо-географічних та інших чинників. Поряд з політичним чинником, пріоритетну роль відігравав соціально-економічний, що забезпечує матеріально-технічні передумови для здійснення туристсько-екскурсійної діяльності. Адже він передбачає такі показники, як рівень розвитку продуктивних сил, національний доход, життєвий рівень населення, наявність вільного часу, транспортна забезпеченість, розвиток сервісу та ін.

У соціально-економічному аспекті вказаний період був неоднозначним. З одного боку спостерігалось певне піднесення всіх сторін соціально-економічного життя, а з другого – все помітнішим ставало відставання вітчизняної економіки від розвинених країн Заходу. Проте, інтенсивний продаж за кордон природних багатств, насамперед нафти і природного газу, ціни на які були досить високими на світовому ринку, дещо маскував для широкого загалу відставання розвитку промислового виробництва в республіках Радянського Союзу. Доходи від експорту сировини давали можливість державним органам систематично підвищувати середню заробітну плату робітникам і службовцям, яка, наприклад, у 1984 р. складала 168,5 крб. Ця сума була чималою для пересічного громадянина, адже радянський карбованець приблизно був еквівалентний долару США. Відчутні зміни відбувалися також в оплаті праці колгоспників, які полягали у переході від натуральної до грошової оплати праці. Причому зростання доходів населення відбувалося на фоні штучно створеної стабільності цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. В Україні протягом 60–80-х рр. вони підвищилися в розрахунку на душу населення у два рази. Неабияку роль в організації ефективного дозвілля населення, залучення його до туристично-екскурсійного руху відіграло зростання суспільних фондів споживання, а саме надання безкоштовних і пільгових соціальних послуг: оплата путівок на туристично-екскурсійні маршрути, відпочинок у туристично-спортивних таборах, проведення самодіяльних походів та ін (Сокол, 1998, с. 236–237).

Так, суспільні фонди споживання у сукупному доході населення країни у другій половині 70-х рр. становили майже 30% загального обсягу споживання трудящими матеріальних благ і послуг.

Поряд зі зростанням матеріального достатку громадян України, в цей час відбувалося скорочення робочого дня та робочого тижня, збільшення тривалості відпустки, що помітно вплинуло на зростання фонду вільного часу громадян. Зокрема, наприкінці 60-х рр. було завершено перехід на п'ятиденний робочий тиждень, на шести- та семигодинний робочий день, а з 1958 до 1985 р. середня встановлена тривалість щорічної відпустки збільшилися на три дні.

Однією з важливих передумов, що безпосередньо сприяла розгортанню туристично-екскурсійного руху, був розвиток транспорту, який у вказаний період зазнав докорінної технічної реконструкції. Значно зросла мережа електрифікованих залізничних шляхів, що супроводжувалося невпинним збільшенням кількості перевезених пасажирів. Здійснювалося зростання та удосконалення автомобільних трас з твердим покриттям. Так, в Україні їх протяжність за 25 років (1960–1985) зросла з 47 тис. км до 145 тис. км 47. Набирав чималої ваги авіаційний транспорт, чисельність пасажирів якого за той же час зросла більш ніж у шість разів. Зручні, порівняно доступні транспортні засоби, насамперед авіація, дали можливість швидко долати великі відстані й за короткий проміжок часу відвідати значну кількість туристичних об'єктів, розташованих у різних географічних районах (там само, с. 239–240).

Розвитку туризму також сприяли істотні зміни, яких зазнала служба сервісу, що перетворилася на окрему галузь обслуговування населення. Розгалуженою та більш зручною, в порівнянні з попередніми роками, стала мережа підприємств роздрібної торгівлі й громадського харчування. Зросла сфера побутових послуг для туристів, що поліпшувало умови їх перебування в туристичних центрах і на маршрутах. Таким чином, певна стабілізація економічного життя широких верств населення в 70–80-х рр. порівняно з попередніми десятиліттями, на які припали такі соціальні катаклізми як війни, голод, злидні, репресії, сприяла значному поліпшенню матеріального добробуту людей, що стало однією з головних передумов масового розвитку туризму в зазначений період. Саме в цей час провідне місце на шкалі цінностей починає займати вільний час, тобто все більше людей мали можливість реалізації свого особистого потенціалу не в роботі, а в улюбленій справі, в розширенні й покращенні соціальних контактів.

Цьому сприяло й підвищення культурно-освітнього рівня населення. Якщо в другій половині 60-х рр. в Україні почався перехід до загальної середньої освіти молоді, а вже в 1985 р., згідно зі статистикою, 99% молодих людей отримували її в старших класах загальноосвітньої школи або в середніх спеціальних навчальних закладах. За цей час майже вдвічі зросла кількість середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, що також дало змогу помітно підвищити освітній рівень молоді. Якщо в 1953 р. на одну тисячу осіб припадало 373 громадян з вищою та середнього освітою, то в 1985 р. – уже 699.

З підвищенням культурно-освітнього рівня населення змінювались його культурні потреби, духовні, світогляд. Все це посилювало прагнення людей глибше пізнати історію рідного краю, познайомитися з видатними пам'ятками минулого, природою, життям і звичаями народу в різних регіонах України. Крім того, в туризмі вони вбачали здоровий відпочинок, можливість уникнути сірої буденності, позбутися надмірної заідеологізованості життя. Адже для задоволення зростаючих потреб населення в туризмі та відпочинку Україна мала значний ресурсний потенціал, у першу чергу,

природні та культурно-освітні об'єкти. Природні об'єкти були надзвичайно цінними в туристичному відношенні ресурсами, особливо це стосувалося заповідників і природних національних парків, які давали можливість відпочити, поліпшити своє здоров'я, змінити обстановку, загартуватися (Грибанова, 2012, с. 105).

Пізнавальні потреби туристів задовольняли, насамперед, історико-культурні пам'ятки. Значну роль у виявленні, охороні, збереженні та пропаганді історико-культурних пам'яток, у тому числі й засобами туризму, відіграло створене 21 листопада 1966 р. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Завдяки зусиллям товариства, на середину 80-х рр. на державному обліку перебувало понад 98 тис. пам'яток, з яких нараховувалося близько 6 тис. – археологічних, майже 60 тис. – історії та мистецтва, понад 31 тис. – архітектурних.

Були створені історико-архітектурні заповідники в Києві, Чернігові, Львові, Кам'янець-Подільському, Каневі, Луцьку, Острозі, Переяславі-Хмельницькому, Полтаві, Слов'яногірську та інших містах. На їхній основі виникли цілі туристичні комплекси, що ставали центрами формування туристично-екскурсійних потоків. Великою популярністю серед широкого загалу туристів і екскурсантів користувалися музеї України. У 1985 р. в республіці нараховувалося 174 державні музеї, а кількість їх відвідувачів складала 32,5 млн чол. Проглядалася також тенденція до значного зростання кількості музеїв на громадських засадах. Загалом, у державних і громадських музеях було зібрано понад 20 млн експонатів – цінних пам'яток духовної й матеріальної культури та історії нашого народу.

Втім, слід відзначити, що в 70–80-х рр. значна кількість історико-культурних цінностей не були задіяні в туристично-екскурсійному обігу. До маршрутів туристичних подорожей і екскурсій включалися, згідно з вказівками партійних органів, у першу чергу пам'ятки й об'єкти, пов'язані з подіями громадянської війни, індустріалізації, колективізації, досягнень соціалістичного будівництва, життям і діяльністю більшовицьких вождів. Зрозуміло, що такі об'єкти особливого інтересу збоку туристів та екскурсантів не викликали, до того ж, значна їх кількість була виконана на низькому архітектурному та художньо-естетичному рівні (там само, с. 105).

За масштабами діяльності, масовістю провідне місце в розвитку внутрішнього туризму у вказаний час належало єдиній туристично-екскурсійній системі профспілок, керівництво якою з 1969 р. в СРСР здійснювала Центральна Рада з туризму та екскурсій ВЦРПС (ЦРТЕ), а в УРСР – Українська республіканська рада з туризму та екскурсій (УРРТЕ). З метою подальшого розвитку масового туризму такі ради були створені в усіх областях України.

Починаючи з 1936 р., коли профспілкам офіційно було доручено керівництво усією справою рекреації трудящих у СРСР, було створено систему організованого відпочинку населення, що включала: 1) відпочинок з профілактичним лікуванням у санаторіях, лікувальних пансіонатах, санаторіях-профілакторіях і курортних поліклініках; 2) відпочинок без кування (зміцнення здоров'я) на базі будинків та пансіонатів, баз і таборів відпочинку; 3) активний відпочинок (туризм). Саме останній напрямок скла-дав зміст діяльності туристично-екскурсійної системи профспілок, підвідомчої ЦРТЕ. Структурно схема її діяльності поділялася на п'ять підсистем: екскурсійний, плановий, транспортний, туризм на основі внутрішньо системних угод, а також самодіяльний туризм (Піскова, 1993, с. 330).

У післявоєнний час в системі ЦРТЕ було створено одну з найкращих у світі екскурсійних шкіл, яка накопичила багатющий екскурсійний матеріал, що охоплював близько 17 тис. тем, створила розгалужену мережу екскурсійних бюро, де працювало близько 40 тис. екскурсодів, багато з яких були висококваліфікованими фахівцями.

Тільки в УРСР у 80-ті рр. працювало 154 екскурсійних бюро, екскурсії проводилися по 3 тис. тем, в яких брало участь близько 50 млн осіб щороку. Щоденно в республіці екскурсіями було охоплено в середньому 110 тис. осіб.

У зв'язку зі значним зростанням туристичних потоків, розширення географії подорожей та екскурсій, державні органи управління намагалися змінити туристично-екскурсійну індустрію країни, яка забезпечила б обслуговування великої маси туристів і екскурсантів. Ті створення в умовах командно-адміністративної системи та тотальної забюрократизованості всіх сфер соціально-економічного життя країни, не могло відбуватися без вказівок і контролю з боку керівних органів Комуністичної партії та профспілкових і комсомольських організацій.

Так, в 1969, 1980 і 1985 рр. було прийнято три спільних постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС, а остання – й за участі ЦК ВЛКСМ, які підбивали підсумки туристично-екскурсійної діяльності за відповідний період, передбачали подальше розгортання туристично-екскурсійного руху в СРСР і забезпечення умов подальшого розвитку туристичної індустрії та інфраструктури туристично-екскурсійного обслуговування. Вказані постанови та документи, які приймалися республіканськими партійними й державними органами, відіграли позитивну роль у розвитку туризму та екскурсій в Україні. Після їх прийняття виділялися значні кошти, фонди, матеріали, транспорт, устаткування для створення в республіці індустрії туристично-екскурсійного обслуговування населення (Луцький, 1996, с. 66).

Індустрію туризму складала насамперед підприємства, що надавали послуги, пов'язані з проживанням і харчуванням туристів, кількість яких особливо швидко зростала в 60–80-ті рр. Постійно збільшувалась і місткість туристичних підприємств. Якщо в 1960 р. на турбазах України одночасно могли проживати 3510 туристів, то в 1983 р. – 40,3 тис. з урахуванням матеріальної бази Головного управління Української РСР з іноземного туризму «Інтурист» (12,8 тис. місць) та Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ЛКСМУ (9,8 тис. місць) загальна місткість туристичних підприємств республіки в 1983 р. складала 62,9 тис. місць.

Не дивлячись на певні недоліки, туристичні підприємства мали порівняно задовільні умови проживання, необхідний рівень інженерного обладнання та благоустрою. Кожне підприємство мало цілий ряд обслуговуючих приміщень, до яких належали ресторани (кафе, їдальня), бібліотека, кімнати санітарної гієни, побутових послуг, спортмайданчики та ін. Однак, незважаючи на досить значні темпи зростання місткості туристичних підприємств республіки в зазначений період, забезпечення населення України місцями в туристичних готелях, базах, мотелях, кемпінгах та інших підприємствах складало в середині 80-х рр. лише 1,4 місця на 1000 чол., за норми – 18 місць.

Плановий профспілковий туризм являв собою розвинену систему розподілу туристичних послуг. Він передбачав організовані подорожі за спеціально розробленими туристичними маршрутами, кожен з яких мав детальний план розробки – картку туристичного маршруту та кодовий номер. Ряд маршрутів – так звані «всесоюзні» – централізовано розроблялися й затверджувалися ЦРТЕ, інші – «місцеві» – місцевими радами з туризму та екскурсій. Після затвердження маршруту, на його видавалась певна кількість путівок, що розподілялися та реалізовувалися через туристичні агентства, бюро реалізації та інші служби туристично-екскурсійних підприємств або шляхом укладання угод між туристичними підприємствами та державними установами, навчальними закладами, громадськими організаціями. Придбання путівки, що давало право на розміщення, харчування, туристично-

екскурсійне обслуговування, було обов'язковою умовою участі громадянина у плановому маршруті. Наприклад, у 1986 р. мережа планових туристичних подорожей складалася майже з 24 тис. маршрутів, у тому числі – 370 всесоюзних. Географія планових туристичних подорожей охоплювала практично всі регіони СРСР. У 1990 р. тільки в Україні діяло 172 всесоюзних туристичних маршрути (Крачило & Білецький, 1997, с. 66).

За змістом програм вони поділялися на тематичні (екскурсійні), похідні (з активними засобами пересування), фізично-оздоровчі (з переважанням спортивних та оздоровчих заходів) і комбіновані що поєднували в програмі обслуговування елементи перших трьох видів. Серед маршрутів з активними засобами пересування були гірськолижні, водні, кінно-верхові, спелеологічні, тури для любителів полювання та рибної ловлі. Наприкінці 80-х рр. почали випускатися й так звані «сімейні путівки» – для батьків з дітьми від 12 років – на всі види маршрутів.

Транспортні подорожі здійснювалися за плановими туристичними маршрутами з використанням транспортних засобів. Спеціалізовані потяги і морські та річкові судна використовувалися одночасно і як засоби розміщення туристів. У практиці ЦРТЕ використовувалися як багатоденні транспортні подорожі, так і маршрути вихідного дня. Серед подорожей вихідного дня можна назвати такі тематичні поїздки як «Здоров'я», «Грибник», «Лижник», «Рибалка», що були популярні у мешканців великих промислових міст. Зокрема, у 1985 р. більш як 2 тис таких поїздів вивезли поза межі міст по 180 маршрутах близько 3 млн відпочиваючих.

Втім, слід зазначити, що профспілкова туристсько-екскурсійна система, в силу своєї обмеженості, не мала змоги забезпечити відпочинок всіх бажаючих за плановими маршрутами і на туристських підприємствах. Тому в цей період бурхливими темпами розвивався в УРСР самодіяльний туризм. За кількістю учасників самодіяльний туризм у 80-х рр. займав перше місце в республіці серед інших уподобань і занять населення. Він передбачав подорожі за маршрутами, що розроблялися самими туристами або були запропоновані їм туристичними клубами та секціями, різні змагання – з пішого, водного, гірськолижного, авто-, мото-, вело-, спелеотуризму, альпінізму, експедиції, зльоти та збори, суспільно-корисну та краєзнавчу роботу, походи вихідного дня, одно - та багатоденні подорожі різної категорії складності тощо. Для прикладу, наприкінці 80-х рр. туристичними організаціями України було розроблено 2 тис. маршрутів вихідного дня, за якими що-річно подорожували 6,5 млн чол (там само, 1997, с. 68).

Поряд з іншими видами туризму, самодіяльний туризм теж регламентувався і контролювався керівними профспілковими туристичними органами існували «Правила організації та проведення самодіяльних туристських походів і подорожей на території СРСР» та інші документи. Розроблений туристами маршрут мав бути зареєстрований і затверджений відповідними органами, оформлений маршрутним листом або книжкою. З метою посилення контролю за діяльністю самодіяльного туризму в 1985 р. було створено Всесоюзну федерацію туризму та федерації у складі місцевих рад з туризму та екскурсій, до складу яких входили тренери і судді з туризму, працівники профспілкових туристичних організацій та ін.).

Туристичні організації намагалися надати організаційно-технічну та методичну допомогу самодіяльним туристам, організували для них мережу пізнавальних і спортивних маршрутів, пункти прокату туристського спорядження, налагоджували роботу контрольно-рятувальної служби. Справжніми осередками туристичної роботи стали туристичні секції на промислових підприємствах, в установах і організаціях. Функціонували секції на громадських засадах і були складовою

частиною фізкультурного руху в СРСР. Наприклад, на початку 80-х рр. в УРСР існувало понад 12,5 тис. туристичних секцій, в яких різними видами самодіяльного туризму займалися близько 2 млн чол. Крім них, в кожному місті з населенням понад 100 тис. чол. створювалися міські туристичні клуби – організаційно-методичні, навчальні й консультаційні центри по розвитку масового самодіяльного туризму, які працювали під керівництвом обласних або міських рад з туризму та екскурсій при активній участі профспілкових, комсомольських, фізкультурних та інших організацій. До штату туристичних клубів входили інструктори і методисти. В означений час у республіці функціонувало понад 100 таких клубів. Важливим фактором, який сприяв розвитку масовості й доступності самодіяльного туризму, була підготовка громадських туристичних кадрів. У столиці Української РСР цим питанням займався Київський міський туристичний клуб міської ради по туризму й екскурсіям. При клубі працювала школа туризму, яка проводила заняття з усіма категоріями громадських кадрів. Він був найбільшим організаційно-методичним і навчально-консультаційним центром по розвитку масового самодіяльного туризму в УРСР. Існувала й контрольно-рятувальна служба – важлива ланка системи самодіяльного туризму, яка виконувала завдання безпеки туристів та екскурсантів під час походів, мандрівок та експедицій. З 1981 р. почали проводитися щорічні чемпіонати СРСР по туризму. Таким чином, не дивлячись на деяку регламентованість, самодіяльний туризм набув характеру насправді масового туристичного руху в республіці (Питуляк, 1999, с. 18–19).

Відповідно до обсягів діяльності організаційна структура туристсько-екскурсійної системи профспілок була достатньо розгалуженою. Під керівництвом ЦРТЕ наприкінці 80-х рр. працювало близько 2 тис. різних організацій, установ і підприємств, що знаходилися на самостійному балансі. До них належали республіканські, обласні, міські та районні ради з туризму та екскурсій, бюро реалізації путівок та екскурсійні бюро, підприємства розміщення, харчування, торгівлі, культурно-побутового та спортивно-оздоровчого обслуговування, автотранспортні підприємства та ремонтно-будівельні організації, пункти прокату. Наприкінці 80-х рр. більшість з них об'єднувалася на територіальних засадах, утворюючи обласні туристично-екскурсійні виробничі об'єднання. Їх у системі профспілкового туризму в 1989 р. налічувалося 80.

За сутністю своєю профспілковий туризм мав соціальний характер. Адже терміном «соціальний туризм» слід називати туризм, що субсидується з коштів, які виділяються державою або її інституціями на соціальні потреби. На відміну від туризму комерційного, туризм соціальний – це організовані подорожі (пізнавальні, освітні чи рекреаційно-оздоровчі), що субсидуються із державного бюджету чи інших джерел для людей з обмеженими фінансовими засобами, представників «соціально уразливих» верств населення (учнів, безробітних, робітників з невисокою зарплатою). Десятиріччями в країні проводилась соціальна політика, при якій рекреаційні зони розглядалися в ролі «всесоюзних здравниць» покликаних оздоровляти радянських людей.

Складовою частиною цієї політики було фінансування туристсько-екскурсійної системи за рахунок профспілкових, а по суті державних фондів соціального страхування.

Впродовж 70–80-х рр. в УРСР, поряд з Українською республіканською радою з туризму та екскурсій, іншою провідною туристичною організацією у справі розвитку внутрішнього туризму, й зокрема молодіжного, було Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ЛКСМУ.

Туристично-екскурсійну справу в УРСР здійснювали й деякі інші туристичні організації, що підпорядковувалися загальносоюзним міністерствам та відомствам. У вказаний період туризмом займалися Міністерство оборони, Міністерство освіти, Міністерство культури, Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти, Державний комітет з професійно-технічної освіти та ще близько 20 міністерств і відомств. Екскурсійне обслуговування здійснювали також товариство «Знання». Товариство охорони пам'яток та ряд інших організацій і установ. Для кращої координації діяльності туристичних організацій при ВЦСПС було створено міжвідомчу раду з туризму. Проте діяльність усіх цих організацій та відомств мала обмежений характер і була спрямована тільки на певний вид туристично-екскурсійного обслуговування або певну групу населення (Народне Господарство України, 1992, с. 45–46).

Особливе значення в 70–80-х рр. надавалося розвитку молодіжного туризму, який розглядався державно-партійними органами республіки, в першу чергу, як важливий засіб патріотичного та інтернаціонального виховання підростаючого покоління на революційних, бойових та трудових традиціях радянського народу. Так, Українська республіканська рада з туризму та екскурсій, що здійснювала туристичний обмін серед населення всіх вікових груп, для прикладу, в 1973 р. надала послуг 20,4 млн чол., у тому числі 2 млн туристам і 18,4 млн екскурсантам, з них 70% складала молодь. Це у 12,8 разів більше, ніж було надано туристичних послуг співвітчизникам у 1965 р., коли були створені ради з туризму й екскурсій. При кожному екскурсійному бюро і бюро подорожей функціонували секції по роботі зі школярами, які постійно розробляли нові теми екскурсій.

Значна туристично-екскурсійна робота серед учнівської та студентської молоді здійснювалася по лінії Міністерства освіти УРСР. У тому ж 1973 р. в школах і позашкільних закладах функціонувало 28 тис. туристично-краєзнавчих гуртків, секцій і клубів, які охоплювали понад 600 тис. дітей. 49 туристичних таборів і 108 дитячих екскурсійних баз під час канікул прийняли близько 350 тис. школярів (там само, с. 45–46).

Інструктивно-методичну й практичну допомогу школам і позашкільним установам в організації та проведенні туристично-краєзнавчої й екскурсійної роботи, підготовку інструкторів з туризму серед старшокласників і вчителів здійснювали Центральна, 25 обласних та 2 міських (Київ і Севастополь) дитячі туристично-екскурсійні станції. Цього року в Україні серед старшокласників було підготовлено 18 тис. молодих інструкторів з туризму, 7355 організаторів туризму, 313580 тис. отримали значок «Юний турист», а 128668 тис. – «Турист СРСР».

Молодіжним туризмом займався і Державний комітет Ради Міністрів УРСР з професійно-технічної освіти. Того ж 1973 р. понад 50% підлітків, які були охоплені професійно-технічним навчанням, взяли участь у 7 тис. одноденних та 4 тис. багатоденних туристичних походах. 150 тис. чол. були нагороджені значком «Турист СРСР», а 190 тис. – склали нормативи на ще один значок – «Готовий до праці і оборони». За період 1970–1973 рр. понад 300 учнів та інженерно-педагогічних працівників професійно-технічної освіти побували в соціалістичних країнах.

Таким чином, туризм в Україні у 70–80-х рр. ХХ ст. став найбільш популярним видом відпочинку серед населення. Робітники, службовці, колгоспники, учні та студенти, отримавши путівки на пільгових умовах або безкоштовно за рахунок соціального страхування, із коштів профспілкового, комсомольського бюджетів чи фондів соціально-культурних заходів, вирушали в далекі й близькі подорожі та походи за власними уподобаннями й смаками, пішки і на транспорті. Внутрішній

туризм та екскурсії ставали надбанням кожного громадянина, який бажав активно відпочивати і збагачуватися знаннями про свою батьківщину.

Поряд з внутрішнім туризмом, в УРСР, як і в цілому у Радянському Союзі, ще більша увага приділялася розвитку іноземного туризму, який став державною монополією і був одним з механізмів радянської пропагандистської машини. Майже весь іноземний туризм в країні було сконцентровано в руках двох найбільших організацій-монополістів «Інтурист» та БММТ «Супутник» ЦК ВЛКСМ. Діяльність цих організацій зумовлювалася, в першу чергу, політичними та ідеологічними чинниками, що диктувалися умовами міжнародного політично-го становища після закінчення Другої світової війни. Адже, після відомої промови в березні 1946 р. англійського політичного діяча У. Черчілля у м. Фултоні (США), якою він фактично закликав до створення англо-американського військового союзу для боротьби з Радянським Союзом, на світовій арені розгорнулася на більш ніж чотири десятиріччя так звана «холодна війна». Вона характеризувалася гострим військовим, політичним та ідеологічним протиборством двох таборів: соціалістичного на чолі з СРСР і капіталістичного – на чолі з США (Серкіз, 1994, с. 21).

Перетворившись після Другої світової війни на наддержаву у військовій сфері, Радянський Союз, як головний переможець над фашистською Німеччиною, став політично домінувати у Східній і Центральній Європі, всупереч волі більшості населення насаджувати, подібний до власного, політичний і соціально-економічний устрій у країнах так званої «народної демократії». Під тиском СРСР ці країни в січні 1949 р. були змушені заснувати Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), у травні 1955 р. військовий блок – Організацію Варшавського договору (ОВД), які мали посилити економічну і військову міць країн соціалістичної співдружності. Проте соціалістичні країни, і насамперед СРСР, значно поступалися в соціально-економічному розвитку західноєвропейським державам та США. Компенсуючи економічне відставання, Радянський Союз у суперництві з західними капіталістичними країнами намагався використовувати не тільки військову силу, а й ідеологічну зброю: широке пропагування ідей комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, радянського способу життя. Одним з механізмів радянської пропагандистської машини мав стати туризм, насамперед молодіжний. Ось чому партійне керівництво СРСР у своїй зовнішній політиці надавало іноземному туризму великого значення. що з часом набув справді пріоритетного характеру. Ідеологізація туризму, а також ціла низка політичних та економічних чинників (зокрема, відсутність свободи пересування і валютні обмеження) спричинили практично до повного контролю держави над міжнародним туризмом (там само, с. 239).

Найбільш сприятливі умови створювалися для молодіжних туристичних груп, активну пропагандистську та виховну роботу з якими проводила Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді (ВЛКСМ) та його підрозділ – Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник». На широкий розмах діяльності цієї туристичної організації на загальносоюзному рівні вказують, зокрема, такі її показники. Наприкінці 80-х рр. БММТ «Супутник» співробітничав більш ніж з 500 організаціями з близько 100 країн світу, В цей час у Радянському Союзі функціонувало 200 бюро «Супутник» республіканських, крайових, обласних та міських комітетів комсомолу, понад 30 молодіжних центрів, таборів та готелів. Для молодих радянських й іноземних туристів було відкрито близько 2,5 тис. внутрішньосоюзних і зарубіжних маршрутів, які пропонували 25 тис. об'єктів показу. Гості «Супутника» мали змогу відвідати понад 500 міст СРСР. У 80-ті рр. БММТ «Супутник» щорічно в середньому обслуговував понад 3 млн туристів. Ще одна туристична організація, яка займалася

іноземним туризмом – «Інтурист», посідала особливе місце серед туристичних організацій країни. Свою діяльність вона розпочала в травні 1929 р., коли за рішенням Ради праці і оборони було створено Всесоюзне акціонерне товариство «Інтурист». Товариство, крім організації прийому й обслуговування іноземних делегацій та туристичних груп, здійснювало також поїздки радянських туристів за кордон. Згодом, у 1964 р. його було виділено із структури Міністерства зовнішньої торгівлі та надано статусу окремого державного органу управління іноземним туризмом в Радянському Союзі. Через п'ять років Управління з іноземного туризму було реорганізовано в Головне управління з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР, а в 1983 р. створено Державний комітет СРСР з іноземного туризму, голова якого входив до складу Ради Міністрів. Таким чином, іноземний туризм як пріоритетний напрямок зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності отримав юридичне закріплення в системі урядових органів виконавчої влади. Держкомінтурист був покликаний проводити єдину державну політику в усіх республіках, у чому виразно проглядалася унітарність і централізація управління в СРСР (Крачило & Білецький, 1997, с. 63–64).

Швидке щорічне зростання обсягів міжнародного туризму в Радянському Союзі почалося, як і в цілому у всьому світі, з 50-х рр. ХХ ст. Якщо в 1956 р. країну відвідували туристи з 84 країн, то в 1963 р. – вже з 133 країн. Постійно розширювалася географія поїздок радянських громадян за кордон. Зокрема, в 1971–1975 рр. близько 15 млн іноземних громадян відвідало СРСР та 11 млн радянських туристів побувало за кордоном.

В організації туристичних обмінів із зарубіжними країнами пріоритет надавався соціалістичним. На початку 70-х рр. ХХ ст. було підписано угоди про співробітництво в галузі туризму з усіма європейськими соціалістичними країнами, в яких обов'язково давалася оцінка політичного значення туристичного обміну. Наприклад, в угоді між СРСР і НРБ було зазначено, що вона укладена «зادля подальшого розвитку та зміцнення братських відносин, що ґрунтуються на принципах пролетарського інтернаціоналізму, з метою створення найбільш сприятливих умов для розвитку туризму як одного з факторів поглиблення дружніх зв'язків та кращого ознайомлення з життям обох народів». У підсумку, питома вага туристів з країн соцтабору складала 80% усіх туристичних обмінів, що здійснював «Інтурист» на підставі міжнародних угод. Одночасно відбувався процес активного укладання угод про туристичне співробітництво Радянського Союзу з чималою кількістю розвинутих капіталістичних країн і країн, що розвивалися.

Проте «Інтурист», поряд з політичними та ідеологічними завданнями, вирішував й ряд економічних завдань виконання державних планів, збільшення національного доходу, залучення валютних коштів. Тому він мав й іншу іпостась. На зовнішньому туристичному ринку «Інтурист» – в особі його Головного комерційного управління – виступав як звичайна туристична фірма, що зберегла назву ВАТ «Інтурист». Він продавав свій туристичний продукт на комерційній основі потенційним клієнтам з капіталістичних країн через мережу своїх контрагентів і представництв за кордоном. На кінець 80-х рр. «Інтурист» мав близько 800 партнерів у 100 країнах світу, пропонував понад 100 маршрутів по СРСР з відвідуванням 156 міст. Свій туристичний продукт «Інтурист» продавав комплексно, у вигляді турів, що пропонував покупцям через каталоги та «Генеральних тарифів». ВАТ «Інтурист» було єдиною туристичною організацією в СРСР, що мала досвід роботи на зовнішньому туристичному ринку, тому його пропозиція була досить різноманітною та враховувала ринкову кон'юнктуру (там само, с. 65).

«Інтурист» організовував також подорожі радянських громадян за кордон, керуючись міжнародними угодами. Вони були виключно груповими, розподіл путівок здійснювався в плановому порядку через ради профспілок і теж жорстко регламентувався. В цілому, майже до кінця 80-х рр. в Радянському Союзі існувало розподільча система за кордон. Для абсолютної більшості населення СРСР можливість туристичної поїздки за кордон залежала не від бажання, і навіть не від матеріального статку, а від доступу до системи розподілу поїздок. При такій системі досить важко було говорити про вільний вибір. Адже перевага надавалась передовиками виробництва, особам, які лояльно ставились до державної системи. Перед поїздкою туриста серйозно перевіряли, особливо при виїзді до капіталістичних країн. Він мусив пройти своєрідний тест на право представляти радянську країну за кордоном. Для цього у радах існували відповідні інстанції. Бажано було, щоб потенційний турист до того вже побував в одній із соціалістичних країн і підтвердив свою «лояльність».

Аналіз динаміки туристсько-екскурсійного руху в Українській РСР засвідчує, що його найбільший розмах і масовість припадав на період 70–80-х рр. XX ст. Саме ця особливість є характерним показником туризму: він став доступним для кожного громадянина, тобто всенародним, а внаслідок цього і більш демократичним, набув різних видів і форм, був забезпечений програмами екскурсій, мав відповідну інфраструктуру і сервіс, що здатні були певною мірою задовольнити запити та побажання радянських людей різного віку. Особливо це стосувалося школярів і більш старшої молоді, які в туризмі й екскурсіях вбачали можливість реалізації своїх пізнавально-естетичних, розумових, фізичних та духовних можливостей.

В цілому ж, говорячи про розвиток внутрішнього й міжнародного туризму в УРСР у 70–80-х рр., слід відзначити, що крім позитивних моментів, було чимало й недоліків. Управління туристською галуззю в республіці знаходилося в руках партійно-державного апарату. Планування її роботи здійснювалося згідно з постановами ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ та їхніх республіканських підрозділів, виконання яких контролювалося через ті ж партійно-державні органи. Туризм було визнано пріоритетною галуззю, проте з точки зору політичних та ідеологічних інтересів держави, а не інтересів громадян. Жорсткий контроль з боку держави ставив туризм у вузькі відомчі рамки. Розвиток туристської галузі відбувався переважно екстенсивним шляхом. Інвестиційна політика була спрямована перш за все на нарощування кількісних показників матеріально-технічної бази, часто нехтуючи такими важливими чинниками якісного відпочинку, як сервіс та комфорт.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що часто мала місце заорганізованість у заходах по моральному вихованню, культурно-просвітницькій роботі, розвитку фізичної активності громадян засобами туризму. В практичній роботі закладів, що займалися обслуговуванням туристів і екскурсантів, переважало намагання виконати планові показники за рахунок послуг розміщення, харчування, транспорту тощо, на противагу вдосконаленню змістовної сторони відпочинку. Все це ускладнювало певною мірою досягнення високої соціальної й економічної ефективності туризму. Проте, не дивлячись на недоліки, чималий позитивний досвід розвитку туризму в радянський час став фундаментом становлення туристичної індустрії України в умовах ринкових відносин.

Таким чином, даний матеріал представляє собою науково-практичну цінність, з точки зору діалектичного осмислення процесу розвитку туризму в Україні. В роботі показано фактори впливу, які мали місце на формування майбутньої туристичної індустрії України як незалежної держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Грибанова, С. (2012). Екскурсії як метод підвищення культурно-професійного рівня учительства в Україні на початку ХХ ст. *Краєзнавство*, 3, 103–106.
- Козицький, А. (1997). Краєзнавчо-туристичне товариство «Плай» (1924–1939 рр.). *З історії вітчизняного туризму. Збірник наукових статей*, 58–64.
- Костюкова, О. М. (1997). Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х роках ХХ ст. *З історії вітчизняного туризму. Збірник наукових статей*, 69–101.
- Крачило, М. П., Білецький, Б. Ф. (1997). М. М. Миклухо-Маклай – вітчизняний вчений і мандрівник. *З історії вітчизняного туризму. Збірник наукових статей*, 71–77.
- Луцький Я. В. *Туризм для всіх*. Івано-Франківськ, 1996.
- Питуляк, М. Р. (1999). *Природні рекреаційні ресурси Тернопільщини, проблеми їх раціонального використання та охорони (навчальний посібник)*. Тернопіль.
- Піскова, Е. М. (1993). Роль діячів науки у розвитку музейництва в Україні у дорадянський період. *Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства*. Луцьк, 329–330.
- Попович, С. І. (1997). Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-х – першій половині 80-х рр. (на прикладі системи профспілкового туризму). *З історії вітчизняного туризму: Зб. наук. статей*. Київ: Типографія ФПУ.
- Самченко, В. В. (ред.) (1992). *Народне господарство України у 1991 році. Статистичний щорічник*. Київ : Техніка.
- Серкіз, Я. З. (1994). З історії українського мандрівництва. *Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму: тези доповідей та повідомлень*. Київ-Косів, 1994, 20–21.
- Сокол, Т. Г. (1998). Характеристика структури туристичної галузі СРСР у 70–80-х роках ХХ ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження*, 1(2), 230–250.
- Федорченко, В. К., Дьорова, Т. А. (2002). *Історія туризму в Україні*. Київ: Вища школа.

REFERENCES

- Hrybanova, S. (2012). Ekskursii yak metod pidvyshchennia kulturno-profesiinoho rivnia uchytelstva v Ukraini na pochatku KhKh st. *Kraieznavstvo*, 3, 103–106.
- Kozytskyi, A. (1997). Kraieznavcho-turystychno tovarystvo «Plai» (1924–1939 rr.). *Z istorii vitchyznianoho turyzmu. Zbirnyk naukovykh statei*, 58–64.
- Kostiukova, O. M. (1997). Stvorennia ta rozvytok systemy turystscko-ekskursiinykh zakladiv v Ukraini v 20-kh rokakh KhKh st. *Z istorii vitchyznianoho turyzmu. Zbirnyk naukovykh statei*, 69–101.
- Krachylo, M. P., Biletskyi, B. F. (1997). M. M. Myklukho-Maklai – vitchyzniani vchenyi i mandrivnyk. *Z istorii vitchyznianoho turyzmu. Zbirnyk naukovykh statei*, 71–77.
- Lutskiy Ya. V. *Turyzm dlia vsikh*. Ivano-Frankivsk, 1996.
- Pytuliak, M. R. (1999). *Pryrodni rekreatsiini resursy Ternopilshchyny, problemy yikh ratsionalnoho vykorystannia ta okhorony (navchalnyi posibnyk)*. Ternopil.
- Piskova, E. M. (1993). Rol diiachiv nauky u rozvytku muzeinytstva v Ukraini u doradianskyi period. *Shosta Vseukr. nauk. konf. z ist. kraieznavstva*. Lutsk, 329–330.
- Popovych, S. I. (1997). Sotsialno-ekonomichni peredumovy rozvytku turyzmu v Ukraini ta rozshyrennia yoho infrastruktury v 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. (na prykladi

- systemy profspilkovoho turyzmu). *Z istorii vitchyznianoho turyzmu: Zb. nauk. statei*. Kyiv: Typohrafiia FPU.
- Samchenko, V. V. (red.) (1992). *Narodne gospodarstvo Ukrainy u 1991 rotsi. Statystychnyi shchorichnyk*. Kyiv : Tekhnika.
- Serkiz, Ya. Z. (1994). *Z istorii ukrainskoho mandrivnytstva. Problemy rozvytku turyzmu v Ukraini i zavdannia vidnovlennia istorychnoi pam'iaty narodu zasobamy turyzmu: tezy dopovidei ta povidomlen*. Kyiv-Kosiv, 1994, 20–21.
- Sokol, T. H. (1998). *Kharakterystyka struktury turystychnoi haluzi SRSR u 70–80-kh rokakh KhKh st. Turystychno-kraieznavchi doslidzhennia, 1(2), 230–250*.
- Fedorchenko, V. K., Dorova, T. A. (2002). *Istoriia turyzmu v Ukraini*. Kyiv: Vyshcha shkola.